

PROFILUL UNUI CÂMP TOPONIMIC POLINUCLEAR DE ORIGINE EST-SLAVĂ COMUNĂ DIN VALEA MIJLOCIE A SIRETULUI

DRAGOȘ MOLDOVANU*, ANA-MARIA PRISACARU*

O metodă modernă de cercetare a toponimiei a fost inițiată la Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” din Iași. Este vorba de toponimia structurală diacronică, ilustrată prin recentul volum al TTRM, II₁. Obiectivul său este studierea formării și evoluției câmpurilor toponimice, plecând de la un nucleu al cărui etimon este stabilit în prealabil. „Înțelegem prin câmp toponimic – se spune acolo – o structură *sui-generis* prin care asociațiile de obiecte geografice (*designata*) dintr-o microzonă, realizate de vorbitori, se manifestă, la nivelul expresiei, prin opoziții (echipolente, privative sau graduale), fie analitice, fie sintetice” (Moldovanu 2014: IX). Pe lângă astfel de câmpuri, mononucleare, există și altele, de tip polinuclear, în care, de la aceeași caracteristică fizico- sau socio-geografică se formează în mod independent, într-o microzonă, două nuclee toponimice, uzând de elemente derivative diferite. Astfel, de la baza slavă comună **birlo* „mlăștină”, s-a creat, în vechea bulgară, horonimul **Birljadī*, desemnând zona mlăștinoasă a cursului inferior al Bârladului, și hidronimul **Birlova*. Acesta din urmă a fost refăcut din diminutivul *Bârlovăț* sau *Bârlovița*, denumind un afluent al marelui râu, cunoscut cu aceste nume până astăzi. Cu timpul, populația românească riverană nu a mai putut sesiza deosebirea sufixală dintre horonim și hidronim, astfel încât ele au putut intra în concurență sinonimică; rezultatul a fost înlocuirea hidronimului prin horonim¹.

Un câmp toponimic de același tip se poate constata pe valea mijlocie a Siretului, între Bacău și Adjud. Primul nucleu este hidronimul *Răcătău*, desemnând un afluent stâng, cu o suprafață de 183 km² și o lungime de 29 km. Atestat la 1490 (DRH, A, III: 133), el a servit ca suport unui oiconim, atestat la 1508 (DIR, A, XVI-I: 71). Ulterior, oiconimul a suferit un proces de diferențiere, prin împărțirea în trei sate, al căror nume se află în opoziție echipolentă: *Răcătăul-Răzeși*, atestat la

* Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” al Academiei Române, Str. Th. Codrescu, nr. 2, Iași, România.

¹ Pentru detalii, vezi Moldovanu 2009.

1876 (TTRM, I₂: 964/2) sau *Răcătăul Particular*, atestat la 1871 (*ibidem*), *Slobozia Răcătău*, atestat la 1845 (*ibidem*: 1089/1) și *Răcătăul de Jos*, atestat la 1968 (*ibidem*: 964/2), care este satul-mată din care s-au desprins celelalte două.

Cel dintâi lingvist care a avut o intuiție etimologică a fost G. Weigand (1921: 88), care a plecat de la sensul hidronimic, considerat primar. Oiconimul este, într-adevăr, un derivat toponimic – dovadă numele vechi al Răcătăului de Jos, care la 1774 se chema *Gura Răcătăului* (TTRM, I₂: 964/1). După Weigand, etimonul ar fi ucr. *Rakitowo* „Pârâul Răchiților”. În ucraineană însă, vocala tematică este *o*, de la *rokita*, care conservă vocalismul cuvântului din slava comună, **orkyta*. Doar limba rusă are o vocală tematică *a*, la fel ca bulgara, în care găsim un derivat toponimic similar, *Rakitovo* (Miklosich 1927: 306). Forma *rakita*, din rusa literară, nu este nici ea generală în graiurile rusești și se explică prin fenomenul de akanie, adică de confuzie între vocalele *o* și *a* neaccentuate (Bernstein 1965: 200).

Eroarea lui Weigand a fost corectată de E. Petrovici, care într-o notiță comunicată lui I. Jordan, deriva hidronimul din v. ucr. **Rokitov*, invocând și adjectivul ucrainean *rokytovyi* „de răchită” (Jordan 1963: 100, n. 7). Petrovici eluda însă chestiunea evoluției fonetice, care nu pare posibilă pe terenul limbii române. Nu vedem cum s-ar fi putut realiza revenirea de la palatala *k* la oclusiva *c* originară. O dovadă în acest sens este adaptarea românească a unui alt hidronim, *Rakiteu*, din bazinul Nistrului, a cărui formă poate fi restabilită din atestarea cu metateză grafică *Rikateu* (Trubačev 1968: 220). Impedimentul poate fi însă evitat admitând o filieră maghiară. În ungurește, cuvântul slav a fost împrumutat în forma *rakottya*. Numele satului Răchitiș din comuna Ghimeș-Făget suna în maghiară *Rakottyas*, un alt oiconim, *Răchitova*, atestat în fostul raion Oravița, a fost adaptat ca *Rakotova*, iar în zona Orăștiei satul cu nume identic, Răcătău, are drept corespondent un magh. *Rakató* (Suciu 1968: 70). În împrumuturile lexicale românești din limba maghiară, vocala labială, scurtă și deschisă, notată *a*, a fost percepută de obicei prin *ă* (Király 1990: 108). Vocala labială scurtă, cu deschidere mijlocie, notată *o*, este percepută de români, de obicei, ca un *o*, dar în graiurile maghiare din Transilvania, acest *o* devine *a* atunci când în silaba precedentă este un *a*, de exemplu *adomány* > *adamány* (*ibidem*: 137). Prin urmare, tema hidronimului nostru avea în ungurește, foarte probabil, forma **Rakat-*, cu corespondentul românesc *Răcăt-*.

În privința sufixului, Petrovici avea dreptate să opteze pentru o formă veche ucraineană *-ov*, pentru că, ceva mai târziu, acest *-o-* în silabă închisă a devenit *-i-*. Schimbarea este ilustrată de toponimul ucrainean *Rokytiv* (Pańkevič 1938: 165). Un *-ow* ucrainean, în care consoana era bilabială, era redat prin *-ău* în românește și prin *-ó* în maghiară. Adaptarea finalei ungurești ar fi fost aceeași în limba noastră. Aspectul temei ne obligă, însă, să admitem o filieră pentru întregul hidronim: **Rakató*. Rămâne în discuție sufixul, care în slavă avea forma *-ow* acordată cu termenul entopic *potok* „pârâu”, dar *-owa* când se subînțelegea *voda* „apă” sau *dolina* „vale”. Pentru ambele variante sufixale, corespondentul maghiar era *-ó*. De exemplu, toponimul *Dumbrău* din Transilvania provine din magh. *Dombró*, iar acesta dintr-un sl. *dōbrava* (Petrovici 1958: 36). Admitem deci o dublă posibilitate

și rezumăm discuția la următoarea formulă etimologică: *Răcătău* < magh. **Rakató* < v. ucr. **Rokitow(a)*.

Ceva mai jos de gura Răcătăului, pe celălalt versant al Siretului, există un câmp toponimic format de la un nume cu o temă asemănătoare. Este vorba de *Răcăciune*, articulat *Răcăciunea* sau *Răcăciunul*, mai rar *Răcăciunile*, cu genitivul *Răcăciunei/Răcăciunii* sau *Răcăciunului*. El desemnează un mic afluent al Siretului, cu o lungime de 20 km și o suprafață de 85 km², numit și Mocan (Ujvári 1972: 499). Confluentul său este *Răcăciunea Mică* sau Căpreanul, în raport cu care cursul principal va fi numit, prin opoziție echipotentă, *Răcăciunea Mare*. Pe acest pârâu se află două sate: *Răcăciunea* sau *Gura Răcăciunei* (atestat mai întâi la 1481, DRH, A, II: 365) și *Fundul Răcăciunei*, în zona dinspre izvoare. Ambele oiconime se constituie într-o clasă: *Răcăciunile* (la 1814: „moșia Răcăciunilor” CR. COL. XX: 140), prin fenomenul numit de noi sinteză toponimică (Moldovanu 2014: XII). Lângă punctul de confluență a celor două pâraie este o formă de relief pozitiv, *Dealul Răcăciunii*.

Constelația satelor din jurul acestui pârâu a reprezentat în vechime o unitate socioeconomică de tipul ocolului, de care se vorbește deja la 1581: **СТОЛ РѢКЪЧЮНИ** „scaunul Răcăciunii” (DRH, A, VII: 437). El se menține ca atare până la 1864, când își schimbă numele în plasă. Este important faptul că atât Răcăciunea, cât și Răcătăul făceau parte nu din ținutul Bacăului, ci din ținutul Putnei, împreună cu Adjudul (vezi harta ținuturilor de la 1774 în TTRM, I₂, anexa). La 1603, Răcăciunea era în ținutul Adjudului (DIR, A, XVII-I: 94), care nu se desființase încă. Sub aspect sociogeografic, este de presupus că Adjudul, care fusese o colonie secuiască, după cum o indică numele său, *Egyd* „Sanctus Aegidius” (TTRM, II₁: 3/1), își crease un hinterland pe Siret, care cuprindea satele de pe ambele maluri, până la pârâul Cleja, care era limita inferioară a hinterlandului târgului Bacău. Adjudul făcea parte din plasa Răcăciuni și la 1864. Deși sumare, informațiile de geografie istorică ne vor ajuta să înțelegem forma toponimului *Răcăciune*, care prin terminația sa a rezistat până acum încadrării într-o serie toponimică.

Încă de la prima atestare, din anul 1481, logofătul de slovenie a înlocuit finala *-iune* prin cunoscutul sufix *-ini* (**НА ШТИН РѢКЪЧИНЪ** „la gura Răcăciinei” DRH, A, II: 365). Este o încercare de „normalizare”, pe care o regăsim în documentele slavo-moldovenești sau românești de mai târziu, de la 1641 (*ibidem* XXVI: 227) sau 1644 (*ibidem* XXVII: 416), precum și într-un document latin de redacție ungurească de la 1655 (*Rekeczinensis*, în TTRM, I₃: 190/2). Din acest plural arbitrar s-a refăcut singularul *Răcăcinul*, prezent în câteva documente: de la 1676 (Iorga 1931: 347), cca 1680 (idem 1904: 321) sau 1705 (Caproșu 2000: 264). Pe de altă parte, chiar vorbitorii de limbă română au văzut în *Răcăciune* un plural nepotrivit pentru a-i desemna pe locuitorii satului și l-au adaptat la seria pluralelor masculine în *-i*: *Răcăciunii*, formă frecventă în catagrafiile din secolul al XIX-lea. Când numele este nearticulat, e greu să ne dăm seama dacă *-i* final este marca pluralului sau rezultă din închiderea lui *-e* neaccentuat, obișnuită în graiurile moldovenești. Astfel, în mențiunea unui martor dintr-un document românesc de pe la 1638: „popa Dumitrașco de Răcăciuni” (DRH, A, XXIV: 250), avem a face mai

degrabă cu o închidere vocalică. Din pluralul *Răcăciuni* s-a refăcut singularul *Răcăciumul* pentru a denumi satul, atestat din a doua jumătate a secolului al XVII-lea: la 1689 (Urechia 1894-1895: 198), la 1695 (Iorga 1904: 318), la 1698 (Ghibănescu 1914: 192) și până în vremea noastră. Uneori s-a încercat și înlocuirea terminației cu sufixul *-eni*: *Răcăceni*, la 1838 (BFO: 390).

Tot acest amestec de forme complică rezolvarea ecuației etimologice. Ceva mai mult, nu știm dacă nucleul câmpului a fost hidronimul sau oiconimul. La prima vedere, numele satului a fost secundar. Astfel, din documentul de la 1481 rezultă că „satul de la gura Răcăcinei”, nenumit, era al slugii domnești Mihai Buzatul; la 1548, localitatea se chema *Buzații* (Karadja 1926: 221, 228). Se pare că, înainte de a-și lua numele de Buzăți, identificarea se făcea printr-o perifrază de tipul celei folosite în documentul de la 1481. Toate aceste dificultăți i-au deconcertat atât pe istorici, cât și pe lingviști, care s-au sfiit să propună o etimologie.

În ce ne privește, plecăm de la ipoteza identității temei celor două toponime, *Răcățau* și *Răcăciune*. Dacă la origine se află apelativul slav **rokita*, ne vom întreba ce a putut determina schimbarea consonantică a dentalei în africată. Avem a face, credem, cu evoluția grupului **tj* al slavei comune în slava estică comună, unde oclusiva dentală moale *t'* a devenit africata *č*. Corespondentul *št* al acestui grup fonetic din slava sudică a fost relevat de Emil Petrovici în toponimia Transilvaniei și a Țării Românești (Petrovici 1970: 178–186); dar reflexele toponimice ale lui *č* est-slav nu sunt cunoscute încă.

Urmează să vedem ce sufix se putea atașa la baza **rokit-*, astfel încât să facă posibilă africatizarea dentalei. Forma sufixului românesc (*-čune*) ne orientează spre pluralul arhaic *-jane* (*-ěne*) al patronimicului *-janin* (*-ěnin*), din care ar rezulta etimonul **Rokičene*, adică „Răchiteni”. (Înțelegem prin „patronim” numele locuitorilor de la numele locului, iar prin „patronimic” sufixul folosit pentru a-l crea.) Vocalismul sufixului (*-ene*, iar nu *-ane*) a fost cerut de timbrul palatal al africatei (*č'*) în slava estică (Bernstein 1965: 204), menținut până astăzi în dialectele sud-vestice ale limbii ucrainene (Lobiuc 2004: 76), în timp ce în alte dialecte și în limba literară africata s-a durificat. Forma sufixului patronimic slav s-a schimbat și ea din ucrainiana veche, devenind *-any* (Vaillant 1958: 216–217).

După slaviști, cele două trăsături definitorii ale slavei estice comune (palatalizarea dentalelor *t*, *d* și polnoglasia) ar fi apărut înainte de mijlocul secolului al XI-lea, pentru că, din a doua jumătate a acestui secol, sunt atestate în texte (Pavliuc 1964: 69, 73). Dar între centrul de inovații fonetice și periferia dialectului slav au trebuit să existe decalaje temporale, pe care ar trebui să le avem în vedere. „În ariile marginale ale teritoriului slav, spune A. Lamprecht, n-au pătruns într-o așa mare măsură tendințele generale ale evoluției sistemului fonetic slav” (apud Bernstein 1965: 204). Presupunem deci, pe baza cronologiei lingvistice relative, că toponimul *Răcăciune* a fost creat, dacă nu chiar în secolul al XI-lea, oricum înainte de secolul al XIII-lea, când își încetase acțiunea legea fonetică respectivă.

Pentru a dobândi forma actuală era nevoie, însă, de un intermediar maghiar, care ar fi putut suna **Rakacsene*. Menținerea lui *-e* final slav era posibilă, cât timp el se putea confunda cu sufixul posesiv personal *-e* („al lui”) din limba maghiară. Astfel

de preluări, explicabile printr-o falsă identificare morfologică, ne întâmpină atât în lexicul, cât și în toponimia de origine străină împrumutate de maghiari (Kis 1975: 118–124). Intermedierea lingvistică s-a putut realiza de către secui, care au pătruns pe valea Siretului prin secolul al XIII-lea, înainte de marea invazie tătară de la 1241.

Labializarea vocalei anterioare *e* sub influența africateri *č* s-a făcut pe terenul limbii române, fiind confirmată de evoluții similare, de pildă bg. *čebăr* > rom. *ciubăr*, bg. *čepurka* > rom. *ciupercă*, sl. **Rožkačevŭ* > rom. *Râncăcirov* (Petrovici 1958: 42), sl. **Čemerŭna* > rom. *Ciumârna* (idem 1944: 80) ș.a.m.d. O labializare a vocalei anterioare precedată de africată (însă la *čo*, nu la *ču*) a avut loc și în limba veche ucraineană, unde este atestată din a doua jumătate a secolului al XI-lea (*čolověka* pentru *čelověka* la 1073, vezi Pavliuc 1964: 88–89). Dar procesul s-a desfășurat cu dificultate, până prin secolele al XIV-lea – al XV-lea, paralel cu durificarea treptată a africateri, iar în unele graiuri nu s-a efectuat nici până astăzi (Petrovici 1960: 58–59). Este o asincronie în raport cu palatalizarea dentalei, care ne obligă să nu ținem seama de această posibilitate explicativă.

Creat în jurul apelativului *rokita*, care desemna o zonă cu răchitiș din lunca Siretului mijlociu, câmpul toponimic slav-estic a funcționat inițial ca o structură polinucleară, având ca nuclee un hidronim, **Rokitow(a)* și un oiconim, **Rokičene*. Reușind să reziste vicisitudinilor istoriei și trecând de la o limbă la alta, acest câmp a pierdut legătura etimologică cu apelativul originar. Ca urmare a demotivării, el s-a dezmembrat, mononuclear, prin transformarea în nuclee independente a derivatelor slave primitive. S-a realizat, astfel, o veritabilă *mutație toponimică*, adică o discontinuitate structurală implicând schimbarea conotatorului lingvistic.

BIBLIOGRAFIE

- Bernstein 1965 = S.B. Bernstein, *Gramatica comparată a limbilor slave*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Caproșu 2000 = Ioan Caproșu (ed.), *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. III, Iași, Editura Dosoftei.
- Ghibănescu 1914 = Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. IX, Iași, Tipografia Dacia.
- Jordan 1963 = Iorgu Jordan, *Toponimia românească*, București, Editura Academiei.
- Iorga 1931 = N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, vol. II, Paris–București, Tipografia „Datina Românească”.
- Iorga 1904 = N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VII, București, Editura Ministerului de Instrucție.
- Karadja 1926 = Const. I. Karadja, *Dosarul unei moșii domnești (Răcăciunii)*, în „Revista istorică”, XII, nr. 7–9, p. 221–250.
- Király 1990 = Francisc Király, *Contacte lingvistice. Adaptarea fonetică a împrumuturilor românești de origine maghiară*, Timișoara, Editura Facla.
- Kis 1975 = Emese Kis, *Încadrarea substantivelor de origine maghiară în sistemul morfologic al limbii române*, București, Editura Academiei.
- Lobiuc 2004 = Ioan Lobiuc, *Contactele lingvistice ucraïno-române (Pe baza Atlasului lingvistic român și a tuturor celorlalte surse documentare)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Miklosich 1927 = Franz Miklosich, *Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen*, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

- Moldovanu 2009 = Dragoș Moldovanu, *Reconstructing on Old Slavic toponymic field: the base *bīrl- in Romanian toponymy and its historical implications*, în „Zeitschrift für Slavistik”, 54, nr. 3, p. 320–337.
- Moldovanu 2014 = Dragoș Moldovanu, *Introduction la TTRM*, II₁.
- Paňkevič 1938 = Ivan Paňkevič, *Les dialectes ukrainiens de la Russie Subcarpathique et des régions avoisinantes*, Praga, Politika.
- Pavliuc 1964 = N. Pavliuc, *Curs de gramatică istorică a limbii ucrainene*, vol. I, București, Editura Didactică și Pedagogică.
- Petrovici 1944 = Emil Petrovici, *La population de la Transylvanie au XIe siècle*, în „Revue de Transylvanie”, X, nr. 1–2, p. 71–99.
- Petrovici 1970 = Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, Editura Academiei.
- Petrovici 1960 = Emil Petrovici, *Toponimice slave de est pe teritoriul Republicii Populare Române. I. Toponimice prezentând h provenit din g*, în „Romanoslavica”, IV, p. 41–63.
- Petrovici 1958 = Emil Petrovici, *Toponymes roumains d'origine slave présentant le groupe «voyelle + nasale» pour sl. com. *ǫ*, în *Contributions onomastiques*, București, Editura Academiei, p. 33–43.
- Suciu 1968 = Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București, Editura Academiei.
- Trubačev 1968 = O.N. Trubačev, *Nazvanija rek Pravoberežnoj Ukrainy. Slovoobrazovanie, etimologija, etničeskaja interpretacija*, Moscova, Izdatel'stvo „Nauka”.
- Ujvári 1972 = Iosif Ujvári, *Geografia apelor României*, București, Editura Științifică.
- Urechia 1894-1895 = V.A. Urechia, *Un nou document de la Constantin Cantemir-Vodă, Iași, anul 1717 (1689). Comunicațiune*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, s. II, t. XVII, p. 191–200.
- Vaillant 1958 = André Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves, II. Morphologie*, Lyon, Editions IAC.
- Weigand 1921 = Gustav Weigand, *Ursprung der südkarpathischen Flussnamen in Rumänien*, în „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache”, XXVI–XXIX, p. 70–103.

Sigle

- BFO = „Buletin. Foaie oficială” (Iași).
- CR. COL. = Biblioteca Academiei Române, „Creșterea colecțiilor”, București, t. XX, p. 140.
- DIR, A = *Documente privind istoria României. A. Moldova*, vol. XVI–I (1953), XVII–I (1952), București, Editura Academiei.
- DRH, A = *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova*, vol. II (1976), III (1980), VII (2012), XXIV (1998), XXVI (2003), XXVII (2005), București, Editura Academiei.
- TTRM = *Tezaurul toponimic al României. Moldova* (coordonator: Dragoș Moldovanu), I₁₋₂. *Repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale (1772–1988)*, București, Editura Academiei Române, 1991–1992, I₃. *Toponimia Moldovei în documente scrise în limbi străine (exclusiv slavona)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2004, II₁. *Mic dicționar toponimic al Moldovei (structural și etimologic)*. Partea 1. *Toponime personale*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014.

THE PROFILE OF A POLY-NUCLEAR EAST-SLAVIC TOPONYMIC FIELD IN THE MIDDLE BASIN OF SIRET RIVER

ABSTRACT

Created around the appellative *rokita*, which designated an osier zone in the meadow of the middle basin of Siret River, the East-Slavic toponymic field functioned primarily as a poly-nuclear structure, having as nuclei a hydronym, **Rokitow(a)* and an oikonym, **Rokičene*. Succeeding to resist

to all the historical vicissitudes and making the transition from the source language to the other, this field has lost its etymological connection to the original common name. As a consequence of the demotivation, it mononuclearly disintegrated, thus transforming the primitive Slavic derivatives into independent nuclei.

Keywords: *hydronym, oikonym, toponymic mutation, toponymic field, etymology, toponymic nucleus, toponymic synthesis, Székely settlement.*